

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

HALÁSZ GÁBOR

(1901—1945.)

„...új Mohács áldozata, egy a sokból,
nem első s nem utolsó a Legjobb Fiak
közül, akiket szült és megölt ez a nép...”

(Babits: Király György.)

1945. februárjának első hetében halt meg, és még most sem tudom elhinni, hogy ne éljen. Halálhíre óta hányszor kaptam rajta magam, elindulva egykori hivatali szobája felé, hónom alatt a Könyvtárnak felajánlatott kézirattal, megkérdezni róla a véleményét. — Olyan hihetetlen és valószínűtlen, hogy más ül most asztalánál!

Régen, míg együtt szolgáltunk az Országos Széchényi Könyvtárban, ritkán volt olyan huszonnégy óra, hogy nem találkoztunk. Nap mint nap együtt mentünk haza hivatalból, hármásban RÉDEY TIVADARRAL. De ezenkívül is: kevés délelőtt tudtam megállani, hogy ne keressem meg. Ha csak néhány mondatot váltottam vele, akkor sem távozhattam tőle üres kézzel. Minden mondata továbbgondolkozásra kényszerített, egyetlen szava sem volt tanulságnélkülvaló. A Könyvtárban, az ő közelében valóban könyvtárban éreztem magam, klasszikus értelme szerint a szónok. Egész lénye a megelevenedett ész, a testetöltött értelmet jelképezte. Sovány, vékony alakja szinte eltűnt szavai mögött; élénk, ideges mozdulatait, csillogó szemét, éles hangját mintha nem is idegek, hanem egyedül az ész pengéje irányította volna.

A *Magyar Könyvszemlében* úgy illik, hogy a könyvtárosról emlékezzen meg. HALÁSZ GÁBOR nemcsak korának, hanem esszéírásunk történelmének egyik legragyogóbb alakja. Kiváló személyiségével szemben vajjon nem értékcsökkentés, ha a könyvtárosról, a tisztviselőről, a hivatalnokról írok emlékezést? Bizonyára nem! Szellemének sokrétűsége, egyéniségének gazdagsága csak részletezőbb jellemzést nyer azáltal, ha szólok arról is, hogy ez a kitűnő szellem elsőrangú könyvtáros volt. Az sem értékcsökkentés, — sőt inkább az ellenkezője — ha leírom, hogy kitűnő hivatalnok. Nem egyszer meg is jegyeztem előtte, ironikusan célozva azokra a kollegáinkra, akik a könyvtári beosztást tudósnek kijáró *sine curanak* tekintették, s kényelmes lépcsőfoknak az egyetemi karrier előtt:

— Nem is vagy te igazi tudós, Gábor! — fülig pirult ilyenkor, mint mindig, midőn gúnyolódtak vele. S csak ennyit felelt:

— Nem bizony.

Kitűnő hivatalnok volt, aki a könyvtári munka legkevésbé igényes foglalatosságait is példaadó lelkiismeretességgel és alaposággal végezte. HALÁSZ GÁBOR a magasrendű munkának kijáró komolysággal töltötte be a hivatali posztot; szellemének festőanyaga szinte színeket varázsolt a kartotékcédulák lapjaira és szellemi tartalommal telítette a decimális szakrendszer számsorait.

Ha valaki az ő képességeivel kitűnően végezte a hétköznapi hivatali munkát, csak természetes, hogy olyan poszton, amelyre tájékozottsága, szakismeretei és képességei eleve rendelték, még tökéletesebben helytállt. Egyéniségének és tehetségének megfelelő munkakört a *Kézirattárban* talált. Itt töltötte a barbár sorstragédia által oly rövidre mért szolgálati éveinek nagy részét. Az Országos Széchényi Könyvtár története során kevés tisztviselő adatott, aki ennyire hivatott volt erre a szakmai készültséget és rátermettséget kívánó beosztásra. Pedig HALÁSZ GÁBOR nem volt a kifejezés szó szerinti értelmében szaktudós. Ő maga, szóban és írásban mindig különbséget tett a szaktudós és az esszéista között. Korántsem olyan formában, mint gondolnók: az esszéista javára. Csak különbséget tett, de nem értékkülönbséget. Magát esszéistának tartotta. Azonban, ha nem is volt formailag szaktudós, éppen a *Kézirattárban* végzett munkája kapcsán felfedezett (CSOKONAI, VÖRÖSMARTY, JUSTH ZSIGMOND és más) kéziratokat közreadó publikációi fényesen bizonyítják filológiai képzettségét és széleskörű szakismereteit. De felesleges talán ez a bizonyítás, hiszen ezt tanúsítják esszéi is. Műveinek nagy részét, ha nem is kísérik a szakszerűség külső velejárói; jegyzetapparátus nélkül is hatalmas ismeretanyagra támaszkodnak írásai, gazdagon dokumentált tudományos dolgozatok alig versenyezhetnek velük.

*

HALÁSZ GÁBORnak a német megszállás első napjaiban el kellett hagynia az Országos Széchényi Könyvtárat. Nyugdíjba küldték. Ma már csak a *Kézirattár* katalóguscéduláin, jellegzetes apró betűi idézik emlékét, valamint az *Olvasóterem* nagy kézikönyvtára, amelyet kitűnő érzékkel ő állított össze. (Utolsó éveiből néhányat a *Nyomtatványtárban* töltött, helyettes vezetőjeként ennek az osztálynak. Méltatlan mellőzéssel helyezett ide, abból a gyűjteményből, melynek avatott értője volt.)

A németek bevonulását követő napon bementem hozzá a hivatalba.

— Túléljük? — kérdezte HALÁSZ GÁBOR menyasszonya, aki szintén jelen volt. — Elszánt bizakodással igennel feleltem. HALÁSZ GÁBOR kételkedve rázta a fejét. Nem bízott ő már semmiben és leszámolt mindennel. Eltávolítása után — mint aki „nyugdíjba ment“ — visszavonult szerény óbudai lakásába. Naphosszat dolgozott, hogy befejezhesse még készülők munkáját, mely *Egy század élete* (A XIX. század eszméi) címen, politikai irodalmunk nagy antológiája lett volna. Barátai gyakran felkeresték; ez volt egyetlen érintkezése a külvilággal. Ő maga egyetlenegyszer sem mozdult ki otthonról mindaddig, míg a *katonai behívójeget* néven kézbesített kényszermunkára idézés nem parancsolta ezt. Az íróhoz — úgy tetszett — kegyes volt a sors. Mielőtt a behívójeget megérkezett, a négy-

százoldalt meghaladó mű elkészült. Azonban, ahogy a könyv szerzője, a kézirat sem érte meg a felszabadulást; gyújtóbomba perzselte szét.

HALÁSZ GÁBOR utolsó hónapjainak borzalmas körülményeiről sajátkezü — minden bizonnyal utolsó — levele ad sejtetést. Ő, aki 1944. márciusában már mindennel leszámolt, most az éhenhalással küzködve, testi- és lelkiileg megkínózva, megtörve és megalázva is görcsösen ragaszkodik az élethez. 1945. januárjának végén segélykérő levelet juttat el a balfi táborból, a közeli Csöngén lakó költőhöz, WEÖRES SÁNDORHOZ. — SZERB ANTALt a napokban temették el — írja. Ők ketten, SÁRKÖZI GYÖRGYgel talán még megmaradnak, ha élelemhez tudnának jutni. Éhenhalás fenyegeti őket! — Szegény HALÁSZ GÁBOR WEÖRES SÁNDOR jóvoltából még egyszer jóllakhatott az életben, hogy nem sokkal később, tébolyító, féldrült napok után, tömegsírba hantoltassék el, mint egy a sok közül:

Ő, a legjobbak közül való!

TOLNAI GÁBOR.

HONTI JÁNOS

(1910—1945.)

Az elmúlt esztendőök szörnyű világégésében a Széchényi Könyvtárat is nagy veszteségek érték. A könyvtár legjobb tisztviselőit, legkiválóbb tudósait ragadta el életük virágában, munkateljesítményük teljében a pokol feltámadt ördögei irányította végzet. Nincs a könyvtárnak olyan osztálya, ahol egyik vagy másik szobába belépve, ne fogna el bennünket keserű emlékezés; itt is, ott is valamelyik nagyrabecsült, szeretett munkatársunk megszokott munkahelye, elárvult íróasztala mellett haladunk el.

Ilyen szomorú megilletődéssel lépünk be a nyomtatványtár földszinti helyiségeinek egyik kis szobájába: ez volt HONTI JÁNOS munkahelye. Mi, a könyvtár régi gárdája, a megbízható, pontos, jó kollégát siratjuk benne, aki mindig a helyén volt, ahol komoly munkáról volt szó, de nem zárkózott el elefántcsonttoronyába akkor sem, ha baráti sörözés, mikulásnap tréfa, vagy kirándulás hozott össze bennünket. A tudományos világ HONTI JÁNOSban szakmájának egyik világviszonylatban is leghivatottabb képviselőjét veszítette el.

Még jóformán gyermek, alig került ki a középiskola padjaiból s komoly professzorok már úgy beszélnek róla, mint a mesekutatás egyik legképzettebb képviselőjéről. Egyetemi hallgatók fordulnak hozzá szakkérdésekben s alig akarják hinni, mikor a hallottak alapján elképzelt öreg, pápaszemes tudós helyett fiatal, szinte gyermekképzű, a tő tiszta képét tükröző, ragyogó gyermekszemű ifjútól kapják meg a várt útbaigazítást. Alig tizenennyolc esztendő, mikor Stockholmban a Folklore Fellows kiadványaiban jelenik meg első, komoly, tudós erudícióval készült, feltűnést keltő publikációja. Ettől a perctől kezdve úgy beszélnek és írnak róla, mint a mesekutatás legfőbb reménységéről, mindaddig, míg egymásután megjelenő, érdekesnél érdekesebb tanulmányainak hatása alatt, rövidesen már mint komoly szaktekintéllyel foglalkozik vele a

hazai és a külföldi irodalom. Egészen páratlan, széleskörű nyelvtudása megkönnyíti tudományos kutatásait s lehetővé teszi azok eredményeinek német, angol és francia nyelven való publikálását. Egymásután jelennek meg hazai lapokban, de külföldön is, nem csupán Európaszerte, de a Szigetországban, sőt Amerikában is, értekezései, s ha végignézzünk természetesen munkásságának jegyzékén, szinte megoldhatatlan rejtélyként szegeződik nekünk, mikor jutott fizikailag ideje sajnos oly rövid pályafutása alatt, a mindig túlzott lelkiismeretességgel teljesített hivatalos kötelezettségek mellett, ilyen hihetetlen, számban és súlyban egyaránt óriási eredményeket felmutató tudományos munkálkodásra. Az utolsó percig megmarad eredeti munkaterülete: a mesekutatás mellett, de időnként kisebb kiruccanásokat tesz az irodalomtörténet berkeibe is, sőt még a filológia ridegebb világától sem riad vissza. A mesék világában élt mindvégig s még akkor is, mikor az emberi gonoszság felülkerekedve, kiragadja őt munkahelyéről s fizikai erejét meghaladó életkörülmények között, erejét felülmúló munkára kényszeríti, mint a gyermek, aki toporzékolva szidja a színpadon megjelenő gonosz boszorkányt, lázadzik ugyan, de lelke mélyén gyermeki álmodozással, reális érvekkel megmagyarázhatatlan ösztönös hittel bízik abban, hogy, mint a mesében, a végén minden jóra fordul. Bízunk az igazság erkölcsi diadalában s ez a hit ad erőt neki a legszörnyűbb körülmények között is ahhoz, hogy olvasson és dolgozzék, szinte utolsó lehetéig.

Rendíthetetlenül hisz a szellem felsőbbrendűségében, a tudomány öncélúságában, az emberi butaságtól sokszor szinte fizikai fájdalmat érez, de talán még türelmetlenebb azokkal szemben, akik istenadta képességeiket nem aknázzák ki kellőleg a tudomány szolgálatában. Erőszakosan kettétört pályájának kezdetén volt csak s a kezdet ígéretéből már sokkal többet váltott valóra, mint sok komoly, értékes munkában eltöltött, befejezett emberélet. Megrendült lélekkel siratva a mindig segíteni kész, hűséges jóbarátot, kedves, jókedvű cimborát, mindenkitől szeretett kollegát, fájó szomorúsággal gondolunk a magyar néprajzi tudomány nagy, pótolhatatlan veszteségére.

K. WALDAPFEL ESZTER.

A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig. Műveltségünk multjának jellemző vonása, hogy a középkor örökségéből származó latinnyelvűséget aránytalanul sokáig megőrizte. Tudjuk, hogy ez a latinnyelvűség nem jelentette kultúránk magyar szellemének hiányát, hiszen ebből a szempontból nézve a nyelv csak külső forma; főleg a latin nyelv, amely — nem lévén élő nyelv — nem is lehetett egy bizonyos idegen műveltség szálláscsinálója, hanem egyetemes európai szellemi javak közvetítője és feldolgozója, hazai hagyományok őrzője volt. Ma már nem vonjuk kétségbe azt, hogy akár középkori, akár újkori latin irodalmunk integráns része nemzeti irodalmunknak.¹

¹ Ld. HORVÁTH JÁNOS: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest, 1931. — ALSZEGHY ZSOLT: *Nemzetietlen-e irodalmunk úgynevezett „nemzetietlen kora?”* (Irodalomtörténet, XXXI, 1942. 1—13.

Mégsem közömbös az irodalom nyelve. Nemcsak azért, mert hiszen a nemzeti nyelv maga is a kultúra egyik legfontosabb tényezője és ugyanolyan fontos eleme az irodalomnak (legalábbis a szépirodalomnak), mint a szellemi tartalom, de nem közömbös társadalmi viszonyait tekintve sem. Főleg nem közömbös azóta, hogy a könyvnyomtatás és az olvasni-tudás szélesebbkörű elterjedése lehetővé tette, hogy a szellemi javak a nyomtatott betű alakjában mindenkinek eljussanak. A latin nyelv ismeretéhez hosszabb és magasabbfokú iskolázás volt szükséges. Tehát mindaddig, amíg a könyvek nagy részének nyelve a latin, addig csak aránylag kis számú tanult réteg privilégiuma lehet az olvasás. A könyvnyomtatás csak akkor válik egy nemzet közkincsévé, az általános műveltséget terjesztő eszközzé, tömegcikké, amikor túlnyomó többségben olyan könyveket termel, amelyeket nyelvük a társadalom minden tagja számára megközelíthetővé tesz.

Érdeemes tehát megvizsgálni, milyen arányban álltak az egyes korszakokban a magyar nyelvű nyomtatványok a latinokhoz és egyéb idegen nyelvűekhez; mikor, milyen módon változott ez az arány és mikor érte el a magyar nyelv végleges uralmát a többivel szemben.

SZABÓ KÁROLY és PETRIK bibliográfiái² alapján számbavettük a Magyarországon készült nyomtatványokat a könyvnyomtatás kezdetétől 1800-ig, a következő nyelvi csoportok szerint: latin, magyar, német, szláv, egyéb. A szláv kiadványok (szlovák, horvát, szerb stb.) közt nem tettünk különbséget, mert együttvéve is jelentéktelen az arányszámuk, két-három, legfeljebb öt-hét százalék. (Horvátországot kihagytuk a vizsgálatból.) Az egyéb nyelvűek közt főként néhány olasz, román, görög nyelvű van.

Igaz ugyan, hogy a felhasznált bibliográfiák távolról sem teljesek. Sok nyomtatvány elveszett, sok pedig a bibliográfiák hiányossága miatt maradt ki, de ránk nézve itt elsősorban nem is a könyvek abszolút száma a fontos, hanem az egyes nyelveknek egymáshoz való aránya és az arányok változásai. Ezt pedig ilyen nagy könyvmennyiség esetében eléggé megbízhatónak vehetjük.

Két külön táblázatban és azokat szemléltető két külön grafikonban mutatjuk be a rendelkezésre álló anyagot: az egyikben százalékarány szerint, a másikban abszolút számok alapján. Azért választottuk ezt a kettős megoldást, mert a lényeges és megbízhatóbb eredményt a nyelvek százalékos megoszlása adja, éppen ennek a százalékos aránynak megállá-

² Csak a megjelenési hellyel és évvel ellátott nyomtatványokat vettük fel, mert a megjelenési hely nélkül megjelentekről nem tudhatjuk, hogy vajjon Magyarországon nyomtatták-e. A SZABÓ KÁROLY közölte könyvekből is (a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtárának kiegészített példányát használtuk) elhagytuk azokat a magyarországi nyomtatványokat, amelyek a nyomtatás helyét nem tüntetik fel, hogy a két szempont különbözősége ne növelje a két bibliográfia amúgy is meglevő aránytalanságát. — Többkötetes munkák minden kötetét külön egységnek vettük. A két vagy több nyelven megjelent nyomtatványokat (szótárak stb.) ugyanannyi külön darabnak tekintettük, ahány nyelven készültek.

pítása volt a célunk, viszont az *abszolút* számokat azért mutatjuk be, mert az sem közömbös, hogy az egyes időszakok százalékos arányai milyen könyvmennyiségre vonatkoznak. Azután azt is csak az abszolút számok árulják el, hogy olykor egyik vagy másik nyelv erős emelkedése vagy csökkenése nem az ilyen nyomtatványok számának gyarapodása, hanem a más nyelvek csökkenése folytán következett be. Mindkét táblázatban, illetőleg grafikonban tíz-tízéves csoportokban mutatjuk be a nyomtatványanyagot, mert az egyes évek termelése meglehetősen ingadozó és csak az általános kép világosságát zavarná. Kezdőpontnak az 1531—1540-es évtizedet vettük, mert ezt megelőzőleg összesen csak 1473-ból van két és 1529-ből egy latinnyelvű nyomtatványunk.

A százalékos arányt a következő táblázat mutatja be:

	Latin	Magyar	Német	Szláv	Egyéb
1531—1540	69·2	7·7	—	—	23·1
1541—1550	55·6	7·4	14·8	—	22·2
1551—1560	54·2	28·8	5·1	—	11·9
1561—1570	54·0	44·8	—	1·2	—
1571—1580	19·0	75·2	3·3	2·5	—
1581—1590	37·2	52·9	7·5	0·8	1·6
1591—1600	46·8	49·3	3·4	—	0·5
1601—1610	32·9	65·7	1·4	—	—
1611—1620	46·7	46·7	6·6	—	—
1621—1630	27·6	62·0	10·4	—	—
1631—1640	35·4	51·3	5·7	7·2	0·4
1641—1650	51·5	39·1	4·1	3·8	1·5
1651—1660	56·3	33·5	6·3	3·6	0·3
1661—1670	57·2	32·2	9·2	1·4	—
1671—1680	47·8	41·5	8·8	1·9	—
1681—1690	37·5	43·9	14·5	3·3	0·8
1691—1700	54·7	33·9	6·9	3·9	0·6
1701—1710	53·2	32·1	11·0	3·2	0·5
1711—1720	64·5	22·4	8·1	5·0	—
1721—1730	65·8	20·4	9·9	3·9	—
1731—1740	68·7	19·4	9·3	2·3	0·3
1741—1750	61·9	25·6	8·1	4·1	0·3
1751—1760	55·0	29·4	9·5	5·5	0·6
1761—1770	50·9	28·1	14·3	5·8	0·9
1771—1780	49·9	27·4	16·6	5·2	0·9
1781—1790	36·8	33·8	23·3	5·4	0·7
1791—1800	37·3	40·4	16·9	5·1	0·3

Az *abszolút számok*³ a következők:

³ Az abszolút számok sem önmagukban adnak hiteles eredményt, hanem egymáshoz való viszonyuk, növekedésük, csökkenésük a lényeges. Egyrészt a bibliográfiák már említett hiányossága miatt (az 1711/20-i évtized nagy csökkenését az okozza, hogy innen kezdve az anyagot PETRIK bibliográfiája szolgáltatja, ennek anyaga pedig kevésbé teljes, mint SZABÓ KÁROLYÉ), másrészt

	Latin	Magyar	Német	Szláv	Egyéb	Összesen
1531—1540	9	1	—	—	3	13
1541—1550	15	2	4	—	6	27
1551—1560	32	17	3	—	7	59
1561—1570	47	39	—	1	—	87
1571—1580	23	91	4	3	—	121
1581—1590	45	64	9	1	2	121
1591—1600	81	87	6	—	1	175
1601—1610	24	48	1	—	—	73
1611—1620	71	71	10	—	—	152
1621—1630	45	101	17	—	—	163
1631—1640	94	136	15	19	1	265
1641—1650	175	133	14	13	5	340
1651—1660	232	138	26	15	1	412
1661—1670	282	159	45	7	—	493
1671—1680	199	173	37	8	—	417
1681—1690	147	172	57	13	3	392
1691—1700	323	201	41	23	3	591
1701—1710	300	190	61	18	3	572
1711—1720	207	72	26	16	—	321
1721—1730	358	111	54	21	—	544
1731—1740	464	131	63	16	2	676
1741—1750	513	212	67	34	3	829
1751—1760	481	257	83	48	5	874
1761—1770	534	295	150	61	10	1050
1771—1780	730	401	242	76	13	1462
1781—1790	709	651	450	104	15	1929
1791—1800	898	975	408	123	8	2412

Az első, ami a százalékok táblázatából, vagy még inkább a grafikonból szembetűnik, hogy az első évtizedek óriási *latin* többsége után a *magyar* nyomtatványok aránya gyorsan megnövekszik és azután a XVII. század közepéig nagy fölényben van a latin fölétt. A magyarnyelvű könyvtermelés ugyanis a latinhoz képest némi késéssel indul el, 1551 előtt összesen 3 darabról van adatunk, mielőtt azonban a magyarnyelvű könyvek nyomtatása megindul, messze túlszárnyalja a latint (1571—1580-ban 75,2% magyar, 19% latin), bár ez a fölény 1580 és 1640 közt fokozatosan csökken. Ez a csökkenés egy erősebb kiugrástól (1670—1690) eltekintve állan-

azért, mert a többnyelvű nyomtatványokat több darabnak számítottuk a nyelvi arányszámok pontossága érdekében. Így tehát az egy-egy évtized összes nyomtatványainak számát adó összegezésük se föltétlenül annyi nyomtatványt jelentenek, hanem annyi különböző nyelvű egységet, amennyit tekintetbe vettünk. Ezért van az, hogy ezek a számok mindig valamivel nagyobbak azoknál, amelyeket egy korábbi tanulmányunkban a XVIII. századi könyvek abszolút számára vonatkozólag közöltünk. (*Könyvtermelésünk a XVIII. században*. Magyar Könyvszemle 1942.)

dóan tart a XVIII. század közepéig. Így már 1640 és 1650 közt bekövetkezik a helycsere. A latin nyomtatványok görbéje erősen emelkedik, a magyaroké esik. A mélypont a magyarnyelvű nyomtatványok tekintetében és tetőpont a latinnyelvűekre nézve az 1730—1740-es évtized (magyar 19·4%, latin 68·7%). Ekkor egyszerre megfordul a helyzet, a latin nyomtatványok görbéje zuhanásszerűen esik, a magyaroké emelkedik, ha nem is ugyanolyan mértékben, mert a latin csökkenésében része van a hosszú ideig stagnáló német nyomtatványok rohamos emelkedésének is 1760 és 1790 közt. Mégis a század utolsó évtizedében a magyar nyomtatványok százaléka eléri a relatív többséget.⁴

A németnyelvű könyvek számaránya 1661—70-ig, erős ingadozásokkal 5% körül mozog. Az 1541—1550 közötti nagy százalék tulajdonképpen lényegtelen, mert mindössze 4 nyomtatványról van szó, itt még az összes nyomtatott munkák kis száma okozza, hogy alig néhány könyv megjelenése egyik vagy másik nyelven nagy eltolódást okoz a százalékok arányában. Ugyanez a helyzet az „egyéb“ nyelvűek közt, ahol az első három évtized különösen magas számarányát néhány görögnyelvű nyomtatvány okozza. 1671 után kb. egy századon keresztül nagyjából 10% a német nyomtatványok aránya, ekkor hirtelen emelkedik, 14—23%-ra. A *szláv* és egyéb nyomtatványok csekély arányát már említettük.

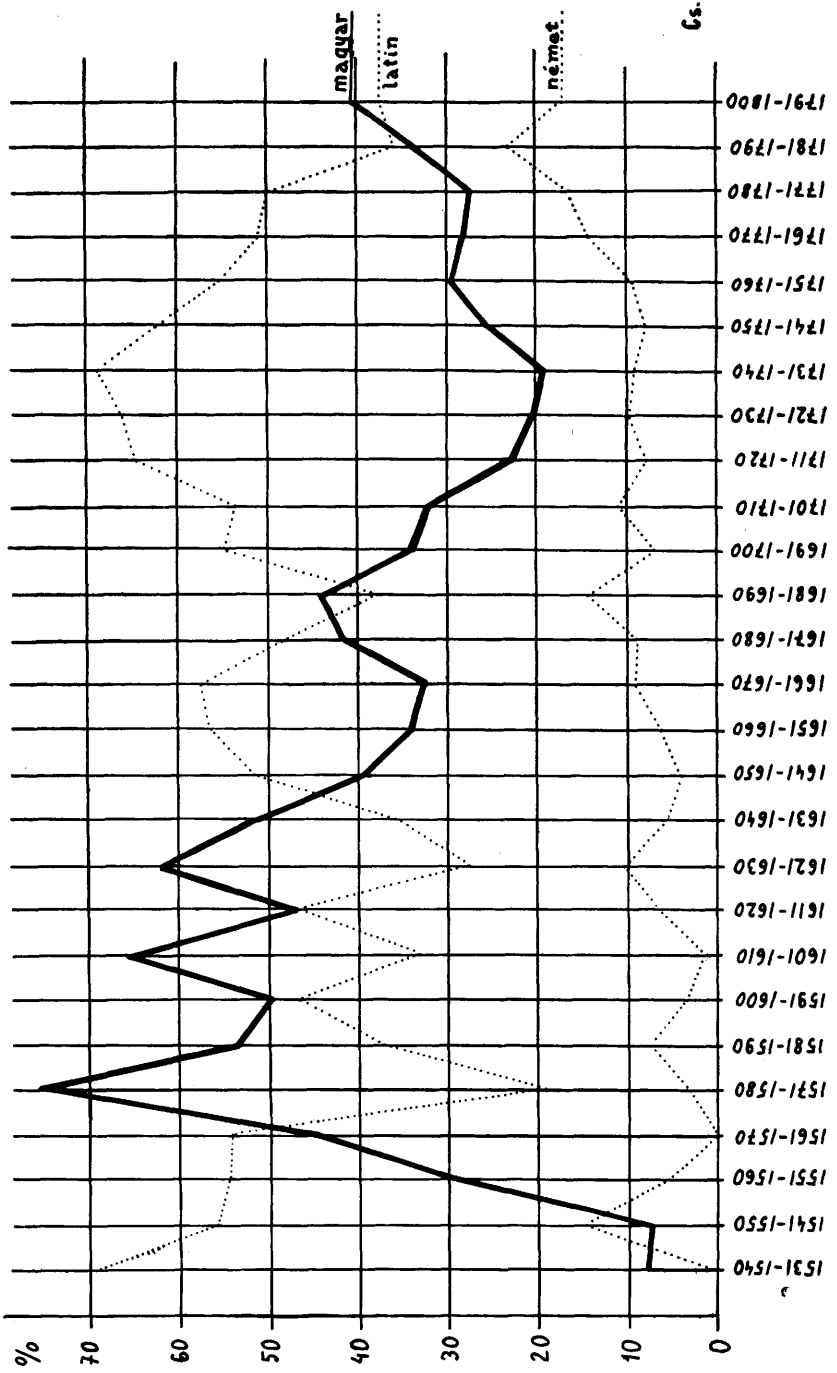
Ha már most az arányok változásainak okát keressük, azt találjuk, hogy a magyar nyomtatványok nagy százalékát a XVI. században és a XVII. század első felében bizonyára a humanizmus kései szakaszának és a reformációnak a következménye. A következő latinnyelvű szakasznak eredetét pedig a közép- és felsőfokú oktatás fejlődésében, a latin nyelvtudás terjedésében, a tudományos irodalom gyarapodásában, a katolikus restauráció előhaladásával szaporodó latinnyelvű, egyházi vonatkozású nyomtatványokban kereshetjük.

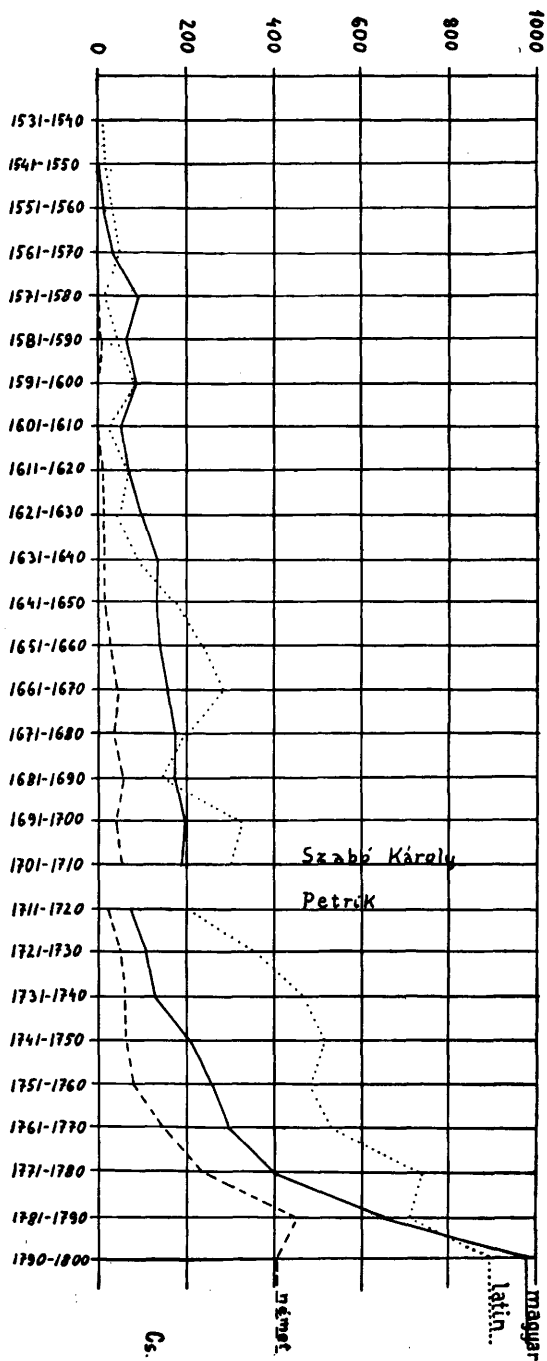
Általános európai jelenségek ezek. Főleg Közép-Európában erősen a latinnyelvűség kora a XVII. század. PAULSEN⁵ közöl egy kimutatást, amely bibliográfia hiányában a német könyvkereskedelem katalógusai alapján állítja össze az 1564—1846 közötti idő könyvforgalmát a nyelvek százalékában. Ebből az derül ki, hogy *Németországban* 1564 és 1690 közt a latinnyelvű nyomtatványok voltak fölényben a németnyelvűekkel szemben, amennyiben egészen 1670-ig 60—70 százalékot tesz ki a latin könyvek aránya, míg ugyanakkor a németnyelvűeké alig 30—35%. Csak 1690 táján következik be a kiegyenlítődség, ettől kezdve a német nyomtatványok aránya rohamosan emelkedik, a latinoké ugyanúgy csökken. A német fejlődés tehát aránylag egyszerű, nyoma sincs benne azoknak a nagy ingadozásoknak, amik a mienknél láthatók. A latin nyelv hát-

⁴ Ez az emelkedés azonban nem a magyarnyelvű nyomtatványok számának gyarapodása miatt, hanem a latin nyelvűek erős csökkenése folytán következett be.

⁵ PAULSEN, FRIEDRICH: Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. I. Bd. 3. erweit. Aufl. Berlin—Leipzig, 1919. 627—628. l.

I. A nyomtatványok százalékos megoszlása.

II. A nyomtatványok megoszlása darabszám szerint.

térbe szorítása is körülbelül egy évszázaddal korábban következik be ott, viszont a XVI. században és a XVII. század első évtizedeiben a németeknél nem található meg a könyvtermelésben az anyanyelvnek az a nagy jelentősége, ami nálunk.

A XVIII. század 20-as éveitől kezdve Magyarországon minden nyelvű nyomtatvány abszolút száma erősen emelkedik, de egyelőre még a latin, később pedig a német is annyira gyarapszik, hogy százalékos arányban 1720 és 1780 közt a magyar könyvek a többihez képest még 10%-ot se nyernek. 1780 és 1790 közt azonban a magyar nyomtatványok abszolút száma több mint másfélszeresre emelkedik, míg ugyanakkor a latin nemcsak, hogy nem nő, hanem valamit még csökken is. Ezért történik az, hogy a két csoport százalékos arányszáma már egészen közel esik egymáshoz, a következő évtizedben pedig, bár a latin megint erősen emelkedik, a magyar nyomtatványokat jelző görbe az abszolút szám több mint felénnyel való megnövekedése folytán hosszú idő óta először emelkedik a latinnyelvűeké fölé. Oka: a magyar nyelvi mozgalom és az irodalom kibontakozása. Hogy azután ez a fölény később megmarad-e, vagy ismét változik a helyzet, annak megállapításához további kutatásokra van szükség.

A németnyelvű nyomtatványok tekintetében Mária Terézia uralkodásának második fele és II. József ideje a rohamos gyarapodás kora, aminek oka az, hogy a felvilágosodás ekkor terjed el erősebb mértékben a hazai német polgárság körében. 1788 az egyetlen esztendő, amikor a német nyomtatványok relatív többséget érnek el: latin 44, magyar 51, német 59, szláv 7, egyéb 1.

Még csak két részletkérdésre szeretnénk rámutatni. Mindkettő a könyvkultúrán keresztül annak újabb bizonyítéka, hogy nemzeti mozgalmaink a XVIII. században is mennyire nemesi, tehát *rendi* jellegűek voltak. A *Rákóczi-felkelésre* és az 1790—91-i országgyűlés körüli eseményekre gondolunk. Ha az 1703—1711-i éveket külön egységben tekintjük, azt találjuk, hogy az összesen feldolgozott 447 nyomtatvány közül 242 volt latin, 135 magyar, 55 német, 13 szláv és 2 egyéb nyelvű, százalékban kifejezve: latin 54.2, magyar 30, német 12.3, szláv 3 és egyéb 0.5%. Vagyis a magyarnyelvű könyvkultúra szempontjából gyöngébb, mint 1551—60 óta bármelyik évtized, tehát a nemzeti szabadságra irányuló nagy erőfeszítés kulturális téren a régi nyomokat követte, az egyre fokozódó latinnyelvűségben változást nem okozott. Az 1790—91-i lelkesedés is megtartotta a régi formát. Amint a nemesség nemzeti szabadságjogokat csak magának követelt és a népfelleg elvét csak fölfelé értelmezte a királlyal szemben, de lefelé nem, ugyanúgy mozgalmának nyelvében is ragaszkodott a „populus Werböczyanus“ ősi hagyományához, a latinhoz. Maga ez a két esztendő 684 feldolgozott nyomtatványával csak 36.2% magyarnyelvű könyvet termelt a 38.7% latin és 20.3% német mellett; alig valamivel jobb arány, mint II. József egész uralkodása.

A nyomtatványanyag vizsgálata tehát XVIII. századi latinizmusunknak bizonyítékát adja, amihez a század 60-as éveitől kezdve a német nyelv terjedése járul hozzá. Még jobban romlik az arány a magyar

nyelv rovására, ha meggondoljuk azt, hogy a külföldi, főleg bécsi könyvbehozatal is elsősorban a nem magyarnyelvű olvasmányok számát gyarapította. Ezzel a két versenytárrsal szemben a magyar nyelv csak a XIX. században tudta elérni saját fölényének biztosítását.

CSAPODI CSABA.

Könyvtörténeti adat a XVIII. század Rákóczi-kultuszához.

Annak a néma küzdelemnek, mely a XVIII. század folyamán, sőt még a XIX. század első felében is II. RÁKÓCZI FERENC felbukkanó emléke és a cenzura között folyt, érdekes adatát őrizte meg egy 1799-ből való nyomtatvány némelyik példánya. WESZPRÉMI ISTVÁN, a tudós debreceni orvos és polihistor, kevéssel halála előtt, másodszor is sajtó alá rendezte az 1544-ben, Krakóban megjelent *Pannoniae Luctus* c. magyar vonatkozású latin versgyűjteményt, amelyet egy évvel korábban Bécsben, a Magyar Hírmondó költségén adott ki. Mire az új kiadás Pozsonyban, WEBER SIMON PÉTERNÉL napvilágot látott, WESZPRÉMI, életének 76. évében, 1799. március 13-án meghalt s így a könyvhöz már róla szóló megemlékezés is csatlakozik. Ezenkívül, mint a kor annyi más kiadványában, a főszöveggel tartalmi összefüggésben egyáltalán nem álló quodlibet tölti ki a könyvecske utolsó harmadát. Ez apróságok közt, az 58. lapon, van egy Rákóczi-korinak mondott darab is. E szerint RÁKÓCZI szabadságharcának HEISTER mellett legfőbb katonai elnyomója, RABUTIN, Debrecen városának az *Agnus Dei* szimbolumot ábrázoló címere alá, nyilván a kálvinista város kuruc magatartására is célozva, a következő disztichont írta:

Gens inimica Cruci, cur gestas signa salutis?
Sic lupus agnino vellere tectus erit.

WESZPRÉMI (vagy talán aki helyette a sajtó alá készítés munkáját befejezte?) síkraszáll városa becsületéért s a méltatlan gúnyolódást *Ast rectius sic sane scribere oportebat* felirattal így utasítja vissza:

Urbs Debrecina, sacrata Deo gens, signa salutis
Agni Paschalis vellere tecta gerit.

A két disztichon közös címe: *In infelici tumultu Rakocziano tale Insigni Civitatis Miles Rabatinus subscripsit Distichon*. Az előttem ismeretes példányok közül a Széchényi Könyvtár P. O. lat. 2315. b. és a Fővárosi Könyvtár 54721 jelzésű példányaiban a könyv 57—58. lapszámú levele kétszer van kötve, egyszer a maga helyén, egyszer pedig a 87. oldal elé. A duplikátum jelentős szövegeltérést mutat, a két epigramma összefoglaló címe a maga helyére kötött változaton bővebb: *In infelici tumultu Rakocziano tale Insigni Civitatis Miles maleferiatus Rabatinus manu iniqua putidum subscripsit Distichon*. Nyilvánvaló azonban, hogy RABUTIN (*maleferiatus* = átkos emlékű) és a neki tulajdonított disztichon (*putidum* = rothadt) jelzője, valamint a *manu iniqua* (= méltatlan kézzel) határozó túlságosan nyílt állásfoglalásnak tetszett a megbélyegző jelzőkkel illetett osztrák generális nagy ellenfele, RÁKÓCZI FERENC mellett; az itt kiemelt szavak, mégha az előzetes könyvvizsgálá-

ton valami elnézés folytán talán keresztül is mentek, könnyen vezethettek volna utólag is kellemetlenségre. Az említett példányokban, 57—58. lapszámmal, de a 86. és 87. oldalak közé nyomott levélen a cím már a fennebb jelzett rövidebb formában szerepel: „A Rákóczi nevéhez fűződő szerencsétlen zavargás idejében a város címere alá Rabutin katona ilyen disztichont írt.“ A bevezető mondatnak ez a közömbösítése a közlés politikai élet elvette vagy legalább is leplezte; a kálvinista Róma vallássosságának a megvédése pedig egy méltatlan támadással szemben már nem eshetett kifogás alá. A könyv említett teljes példányai világosan mutatják, hogy a bővebb szöveg a 4. ívvel, a maga helyén, a csonkított szöveg pedig a 6. ívvel került nyomás alá; a Széchényi Könyvtár jól konzervált példányában ezért mindkét levél ragasztás nélkül illeszkedhetik. Ez arra mutat, hogy a 4. ív már ki volt nyomva, mikor valakinek az aggályos szavak szemébe ötlöttek, s még időben, a 6. ívvel együtt, gondoskodtak az enyhített szövegváltozat előállításáról, hogy azt a 6. (fél-) ívből kivágva, az eltávolított, hibásnak kezelt levél helyébe ragaszthassák. Valóban, így is látjuk ezt pl. a budapesti Egyetemi Könyvtár Gc. 567 jelzésű példányánál: itt a kérdéses levél csak egyszer, és pedig a rövidebb szöveggel fordul elő, a maga helyén, de jól felismerhetően egy kivágott lap helyébe ragasztva, s a 86. és 87. oldal között is felismerhető egy kivágott lap nyoma. Nem lehet kétséges: a *Pannoniae Luctus* kiadói a könyvet ebben a formában szánták hivatalos kezekbe.

Már most csak az marad kérdés, hogy a Széchényi Könyvtár és a Fővárosi Könyvtár példányai, az ismétlődő két lappal, tévedés folytán kerültek-e ebben a formában a könyvkötőhöz, vagy pedig megbízható személyes ismerősök számára szándékosan meghagyták azt a szöveget is, melynek, a csak titkon ápoltnak emlékezésre appellálva, akkor még valósággal politikai ingere lehetett? A Fővárosi Könyvtár példányára nézve mindenesetre könnyen meghúzhatók a személyes proveniencia vonalai a debreceni kálvinizmusig: a régi pecsétek vallomása szerint korábbi tulajdonosai közé KISS ÁRON és a budapesti ev. ref. főiskola könyvtára tartoztak.

Érdekes különben, hogy a RÁKÓCZI emlékének felődzésétől rettegő könyvvizsgálatra a legjellemzőbb adat Debrecenből való. MOLNÁR GERGELY grammatikájának 1752. évi kiadását azért koboztatta el, sőt Debrecen városának könyvvizsgálati jogát is azért függesztette fel három évre MÁRIA TERÉZIA, mert egyik példamondata szerint: „miként az orosz-lán a vadászokkal harcol kölykeiért, úgy harcolt Rákóczi is Magyarorszáért“. Holott a „thema“, melynek a hasonlat retorikai kifejtése volt csupán, nem is RÁKÓCZI FERENCET, hanem RÁKÓCZI GYÖRGYÖT említette.¹

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE.

¹ FINÁCZY ERNŐ: *Magyarország közoktatása Mária Terézia korában*. 1899. I. k. 78. l. V. ö. még WALDAPFEL JÓZSEF: *Irodalomtörténeti adatok Rákóczi emlékének történetéhez*. IK. 1935. 167—176. l.

Pápai Páriz Dictionariuma címképének forrása. PÁPAI PÁRIZ *Dictionarium*ának közismert címképe megvan már a szótár első kiadásában (Lőcse, BREWER SÁMUEL örökösei, 1708.),¹ továbbá a BOD PÉTER átdolgozta kiadások közül kettőben (harmadik kiadás: Szeben, 1767.; negyedik kiadás: U. o., 1782.) mint a tulajdonképeni címlapot megelőző, teljes lapot betöltő kép. Hiányzik azonban a második (Nagyszombat, 1762.) és a kétkötetes, ötödik kiadásból (Pozsony-Szeben, 1801.). Amint a címképpel szemközt, PÁPAI PÁRIZT ábrázoló arckép alján olvasható, J(OHANN) G(EORG) WOLFFGANG (szül. 1664, Augsburgban; megh. 1744 vagy 1748, Berlinben) metszette.² Babérral koszorúzott, ülő női alak látható rajta, amint nyitott könyvbe ír s baljában sarkantyút mutat fel. Említésreméltó még a napóra, a homokóra és a kakas ábrázolása. Úgy látszik, a sarkantyú-ábrázolás feltűnő volt ehelyütt, felcsigázta az olvasók érdeklődését és egy anekdotában kerestek rá magyarázatot:

„Párizpapai híres szótárának címképe egy babérszorosú szép nőt ábrázol, ki asztalnál ülve nagy könyvbe ír és baljában sarkantyút tart. A hagyomány szerint ez a régi rézmetszet azt a jelenetet örökíti meg, midőn az öreg és immár vak Párizpapai 1706 táján tollba mondta feleségének a halhatatlan szótárt, s az asszony mindig a balkezeiben tartott sarkantyú megrázásával adott jelet, hogy léírta, amit ura egyhuzamban mondott. A sarkantyú pengése azt jelentette:

— Megvan! Tovább!

Igy készült el örök éjszakában, de a szerelem fényénél s egy sarkantyú víg pengése közt az örökéletű magyar tudományos munka, az öreg *Dictionarium*.”³

Az anekdota naivsága és hiszékenysége azonnal szembetűnik, ha rámutatunk arra, hogy ez a címkép megtalálható már CORNELIUS SCHREVELIUS (1615—1661), németalföldi nyelvész és leideni gimnáziumi rektor⁴ görög-latin és latin-görög szótárának előttem fekvő, harmadik kiadásában, amely 1661-ben jelent meg Leidenben, tehát a PÁPAI PÁRIZ-féle szótár címkép-készítőjének születése előtt három esztendővel. Hogy az utóbbi művész másoló munkát végzett, arról az egymás mellé állított két kép mindenkit meggyőzhet. (Lásd az 1. és 2. ábrát.) Talán mondanom sem kell, hogy a két óra és a sarkantyú a szorgalom szimboluma,⁵ a kakas pedig az éberségé. Mindhárom jól jelképezi egy szótáríró kitartó, ernyedetlen munkáját.

A szóbanforgó szótár címlapja következőképen hangzik: CORN. SCHREVELII // LEXICON // MANUALE li Graeco-Latinum // & //

¹ DÉZSI LAJOS: Pápai Páriz Ferencz. Budapest, 1899. 299. l. tehát tévesen mutatja be a címképet 1702-es évszámmal. Mi a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára „RMK. I. 1746” jelzetű példányát használtuk.

² NAGLER, Neues Allgemeines Künstler-Lexicon. XXII. München, 1852. 64—65. l.

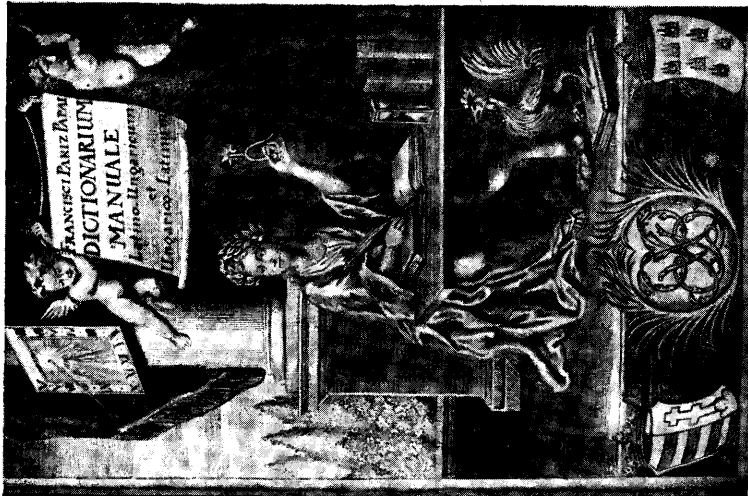
³ TÓTH BÉLA: A magyar anekdotakincs. I. Budapest, [1898.] 356. l.

⁴ SCHMIDT—SCHULZE: Allgemeine Deutsche Biographie. XXXII. Leipzig, 1891. 491—492. l.

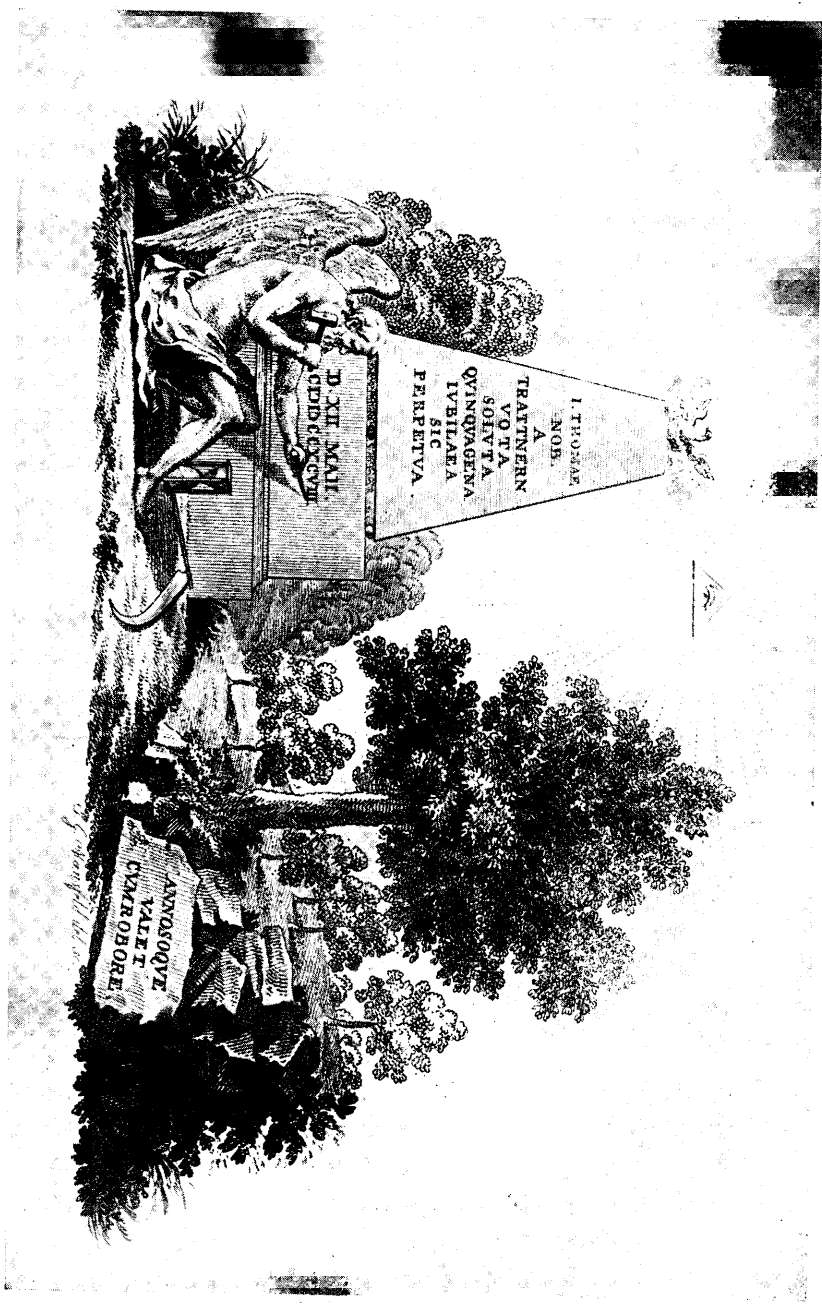
⁵ „L'horologio, & lo sprone mostrano i due effetti della Diligenza.” Della Piu che Novissima Iconologia di CESARE RIPA PERUGINO. I. Padoua, MDCXXX. 189. l.

1. Cornelius Schrevelius szótára
harmadik kiadásának (1661) címlapja.

2. Pápai Páriz Dictionariuma
első kiadásának (1708) címképe.

Traitner János Tamás nyomdászati emléklapja.

Latino-Graecum. // Editio tertia, auctior multo // et emendatior. // LUGDUNI BATAVORUM, // Ex Officina Francisci Hackii. A°. MDCLXI.⁶

Megfigyelhető, hogy PÁPAI PÁRIZ szótárának címkéjén a szöveg is — tartalmában és beosztásában egyaránt — követi mintáját:

FRANCISCI PARIZ PAPAII // DICTIONARIUM // MANUALE // Latino-Ungaricum // et // Ungarico-Latinum.

Mégis elvitathatatlan WOLFFGANGTÓL mintájával szemben a vonalak és alakok határozottan lágyabb formája, esztétikusabb kivitelezése. Másoló munkájában kritikával és bizonyos önállósággal járt el. Elhagyta a mintájának alsó balsarkában látható városképet (Leiden?), amely a lőcsei arányokat — szerinte — nyilván meghaladta és fákkal helyettesítette. A sarkantyú csipkézett taraja az eredetiben hajlított, nála függőlegesen áll. A képet azután alul kétoldalt Magyarország és Erdély címerével díszítette, bizonyára PÁPAI PÁRIZ ösztönzésére, aki erősen érdeklődött a címerek iránt és *Ars Heraldica* címen 1695-ben könyvet is adott ki e tárgyról.⁷

Ilyen kétségtelen kép-átvételle van már eddig is néhány jellegzetes párhuzamunk. Kiderült, hogy PÉCSI LUKÁCS *Az keresztényen szüzeknek tisztességes koszorója* c. erkölcsbotanikai művének (Nagyszombat, 1591.) képei LUCAS MARTINI *Der Christlichen Jungfrauen Ehrenkränztlein* c. hasonló tárgyú művének (Prága, 1581.) illusztrációi nyomán készültek.⁸ De talán még közelebbi párhuzam ide, hogy COMENIUS *Orbis sensualium pictus*ának 1685-i, ugyancsak BREWER SÁMUEL-nél készült, lőcsei kiadásában a fametszetek — amelyek egyikén némelyek nemzeti, helyi, sőt családi vonatkozásokat véltek felfedezni — mind előfordulnak az ENDTER-féle első nürnbergi kiadásban (1658).⁹

A PÁPAI PÁRIZ-szótár címkéjének készítőjéről annyi kétségtelenül megállapítható és leszögezendő, hogy mintáját ügyesen és ízlésesen másolta.

SCHIEBER Sándor.

Trattner János Tamás udvari nyomdász jubileumi emléklapja. A híres XVIII. és XIX. századi könyvnyomtató-család nyomda-alapítója, TRATTNER JÁNOS TAMÁS Gyimótfalván (Vas megye) született 1717-ben s Bécsben halt meg 1798-ban.¹ Bécsújhelyen tanulta ki mesterségét. 1739-től Bécsben telepedik le s 1750-ben 16 préssel dolgozik. Nyomatványaival megnyerte MÁRIA TERÉZIA tetszését s rábízta az összes iskola-

⁶ A M. Tud. Akadémia Könyvtárában „Nyelvt. O. 556.” szám alatt található. Egy későbbi kiadásához (Drezda és Lipcse, 1752.) NAGY LÁSZLÓ úr, az Angol-Magyar Bank cégvezetőjének előzékenységéből jutottam.

⁷ BÄRCZAY OSZKÁR: A heraldika kézikönyve. Budapest, 1897. 62., 507. l.

⁸ RAPAICS R.: Pécsi Lukács Koszorújának forrásműve. Botanikai Közlemények. XXVIII. 1931. 121—125. l.

⁹ TAKÁCS ZOLTÁN: Bubenka Jónás és az Orbis pictus. Archaeologiai Értesítő. XXXII. 1912. 284—286. l.

¹ NAGLER, G. K.: *Neues allgemeines Künstler-Lexicon oder Nachrichten von dem Leben u. den Werken*. VIII. köt. München, 1839. 255. l. (Téves keresztnévvel [Joseph] és halálzási évvel [1818].) — Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. II. köt. Wien, 1867. 397. l.

könyvek nyomdai előállítását, ekkor már 36 sajtója volt. Érdemeit nemes-séggel jutalmazza. 1773-ban Trattnerhofot építtet, a nyomdászat minden ágát felölelő hatalmas épületet. A királynő fiát, Józsefet is ő ismertette meg a könyvnyomtatás művészetével. Betűmintakönyvét a bibliofilek is számontartják. Nyomdákat tartott még fönn Pesten, Váradon, Triesztben, Linzben, Zágrábban, könyvkereskedéseket Pesten, Pozsonyban, Sopronban, Temesváron stb. Most előkerült klasszicizáló stílusban nyomtatott emléklapját JOHANN GEORG MANSFELD (1763—1817) metszette TRATTNER működésének félszázados évfordulójára: I. THOMAE NOB. A TRATTNERN VOTA SOLVTA QVINQVAGENA IVBILAEA SIC PERPETVA D. XII. MAII. CI)I)CCXCVIII. ANNOSOQVE VALET CVMROBORE.

A jubileumról a *Magyar Kurir* tudósít: „Béts. Ide való, de Vass Vármegyei származású híres és 82 esztendőös öreg Typographus, Német Birodalombeli Nemes Trattner Tamás Úr, tegnap előtt tartotta maga Jubileumát, a' melly napon 50 esztendőök múltanak el, a' midőn ő, sok vándorlásai után, ezen Tsászári Residentiában le telepedett, és néhai Felséges édes Anyánk, Mária Teresia különös kegyelmességéből, és királyi adakozása által, egészen új lábra állította a' könyvnyomtató műhelyeket. Ezen Úrnak fia, gazdagon meg vendéglette öreg édes atyának jó akaróit, barátjait, és typografiájában lévő hivatalosait a' József váraasi épületjében, a'melly mellett lévő kert azon este igen szépen meg volt világosítatva. Önnön maga a' nevezett Úr, a' sulyos podagra miatt, ágyban fekvő beteg lévén, jelen nem lehetett kedves jó akarói, és barátjai társaságokban.“ (1798. I. 39. sz. 612. l.) Két hónap mulva, július 31-én meg is halt: a gyászról ugyancsak a *Magyar Kurir* emlékezett meg: „Magyar Nemes R. Sz. Birodalmi Ritter, Ebergassing nevű Uradalomnak Ura, Cs. K. Könyvnyomtató és Kalmár, Trattner Tamás János Úr, a' mult júl. 31-dikénn, életének 81-dik esztendejében, meg-hala.“ (1789. II. 10. sz. 146. l.)

KOZOCSA SÁNDOR.

Kóbor Istók históriája. GYÖRGY LAJOS *A magyar regény előzményeiről* írt munkájának bibliográfiai részében a 305. szám alatt a következő címet közli: „Ha nevetni akarsz, tsak olvasd ezt a Kóbor Istók históriáját. Utóljára tétetett a drágaság ellen tanátsolt orvosság. Révkomáromban, özv. Weinmüllerné betűivel, 1826. 64. l.“

Megjegyzí azonban: „Csak címéből ismerjük.“

Ezt az eddig csak címéből ismert históriát megtaláltam a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának L. eleg. m. 744. zs. jelzésű colligátumában, XVIII. század végi és XIX. század eleji ponyvatermékek társaságában. Példányunk csonka: 62 lap. Hihetőleg egy „A“ jelzésű lap hiányzik. Annak rectoján lehetett a címlap. és versoján kezdődhetett a história bevezető része, de maga az elbeszélés teljesen megmaradt. Érdekes népi história kerül benne elénk. Hőse Kóbor Istók, egy kanásznak a fia. Egy éjtszaka hallja, amint a náluk megszállt koldus, Andor, és apja, Kóbor Péter beszélget; a koldus koldulásból és lopásból él, a kanász is szívesen hajtja el a más jószá-

gát. A tizenötesztendő Istók nagy csodálkozással hallja agyafúrtságukat és sokat töpreng beszédjükön. Nem is kell hosszan biztatnia a koldusnak, megszökik hazulról és hozzá áll. Apja hiába várja az ebédet, dühében megveri feleségét, ám annál nagyobb a szomorúsága, hogy Istók eltűnt. Hamarosan meg is sirathatja, mert a koldus néhány nap mulva azzal a hírral tér vissza, hogy Istókot holtan látta zsidók szekeren. Pedig a fiú sántának teszi magát és együtt koldul Andorral. Hogy a közös koldulásnak több eredménye legyen, Mika-cigánynál megtanul hegedülni, kordén szállítja a keservesen énekelgető Andort vásárra, faluba. Koldusunk teljes bizalomra ébred: elásott kincse helyét is elárulja Istóknak. Ez egy éjjel a fogadós lovát fogja a kordély elé, odébbáll és elemeli az elrejtett pénzt. Andort alaposan helyben hagyják a lócsereért; amikor pedig a Kotyó Bálinttal kincséhez siető Andor kavicsokkal telten találja bögréit, az ásás idején pedig Kotyó lovait fosztogatók hajtják el, újra alapos lasnakolásban van része. Az immár meggazdagodott Istók hazamegy, megszánja megtört apját, felfedi magát és onnan úzi továbbra koldus-mesterségét. Egy vásáron egy özvegyasszonyhoz csalja szállásra koldustársait, a szállás kifosztását reájuk fogja, őket börtönbe juttatja. Máskor a cigányt, aki a neki eladott ló árát nem hajlandó megadni, azzal tréfálja meg, hogy vásárra vitt lovának patkójára taplót köt, azt meggyújtja; a megvadult ló szörnyű pusztítást visz végbe a vásárosok és vásári holmik között, amit a cigányon alaposan megboszulnak a károsultak. Amikor azonban Istók e csínyjein örvendve az útszéli kereszt-nél táncot jár, meglátja a főbíró, magához hívja és vendégei előtt lefejti lábáról a kötést, leleplezi és ötven pálcával kikúrálja. A kudarc kiutasítást is vont a fejére; elköltözik tehát apjával az Alföldre, csikóssá lesz, de most már becsületes emberré, idők folyamán árendássá gazdagszik. Egyszer a főbíró éppen odavetődik lóvásárlás céljából: a fel nem ismert Istók hálából ingyen adja neki a kiválasztott lovakat, elmondja élete megváltozását és meghatódottan válnak el egymástól.

A mesét meg-megszakítják erkölcsi oktató figyelmeztetések, de frissességét nem rontják meg. Java része verses szöveg, eléggé könnyen folyó, páros-rímű tizenkettősök. Stílusa is jóízű, ahogy ez a korjellemzés is mutatja:

*„Annyi fehérség sints lelkek hártájában,
Mint a ki-fordított botskorom talpában.
S a' ki leg kormosabb lelki isméréteben,
Az terjed leg-meszszebb hírében, nevében.“*

Nyomatványunk nem is a magyar regény előzményei között fontos, hanem mint PETŐFI SÁNDOR *János vitézének* egyik előzménye. Irodalomtörténeti vonatkozása az is, hogy BEÖTHY ZSIGMOND ebből írta *Kóbor Istók* című darabját 1840-ben (BAYER JÓZSEF: *A magyar dráma-irodalom története*. Bpt. 1897. II. k. 69. l.). A *Csongor és Tündének* ezt az utánezését még senki sem vetette össze ponyvatermékünkkel; most kezünkbe jutván a mese, a közös motívumokat a következőkben állíthatjuk össze: BEÖTHY ZSIGMOND darabjának is a magát sántának tevő Kóbor Istók a hőse. Itt azonban koldustársa nem apjának cinkosa, hanem az ő

bátyja. Már ismerős jelenettel indul a darab. A két koldus kéreget. Istók hegedül, Ádám a talyigán ül és énekel. Ádám összekoldult, elásott pénztét BEÖTHY Istókja is ellopja, s a kincset őrző kis fazékba ő is kavicsokat ás vissza a földbe. Majd ráfogja bátyjára, hogy kakast lopott, és míg Ádámot elzárják, ő cinkostársával felássza a kincset. A ponyvafüzetben hősünk a fogadós lovával, — itt a falubeli emberekkel, idegenek kocsiján, hajt az erdőbe, de nemcsak kudarccal, hanem gyalog is kell hazamenniök, mert Istók társával ellopatta kocsijukat és lovukat. A főbíró alakját is megtaláljuk BEÖTHY ZSIGMONDNÁL Váraljai földesúr személyében. E darabban is ő fedi fel, hogy Istók lábának nincs baja. A megleckéztetés után a két Istók becsületes életmódot kezd.

Míndez azonban BEÖTHYNÉL a raimundi tündériesség jeleneteivel van összekeverve és éppen ezért kell messze elmaradnia VÖRÖSMARTY mese-drámája mögött, amellyel tudatos versenyrekelve írta BEÖTHY ZSIGMOND a maga *Kóbor Istókéját*. Irodalomtörténeti szempontból érdekesek, hogy ponyvatermékünk egyes motívumai VÖRÖSMARTY novellájában, a *Csiga Márton viszontagságaiban* is élénk kerülnek.

BUSA MARGIT.